

FƏXRƏDDİN EYLAZOV*

KLASSİK ƏSƏRLƏRİN NƏŞRƏ HAZIRLANMASI VƏ
MƏTNŞÜNASLIQ İŞLƏRİ

Klassik ədəbiyyatın nəşri mürəkkəb bir proses, dərin zəhmət və spesifik bilik, təcrübə tələb edən bir işdir. Çağdaş əsərlərin nəşri ilə müqayisədə klassiklərin ədəbi irsinin çapa hazırlanmasında elə çətinliklər meydana çıxır ki, onun aradan qaldırılması ya çox çətinliklə başa gəlir, ya da heç mümkün olmur. Klassik irsin nəşri sahəsində qazanılmış təcrübələri ümumiləşdirərək, klasik şair və yazıçılarımızın yeni nəşrlərini bu sahədəki ən sərfəli prinsiplərə uyğun hazırlamaq gərəkdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı dünyəvidir, onun bizə çatdırdığı informasiya həyatidir, gerçəkdir, təqdim etdiyi onlarla, bəlkə də, yüzlərlə müəllif təkcə Azərbaycan deyil, yalnız müsəlman aləmi deyil, bütün dünyada elm və mədəniyyətin zənginləşməsində və yayılmasında əvəzsiz rol oynamışlar. Bu baxımdan şərq, o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitabının dünyada misli-bərabəri yoxdur .

Mətnşünas hər hansı bir əsərin yaranma tarixini və onların mətninin düzgün olub-olmadığını tədqiq edib öyrənir, bu mətnləri elmi-tənqidi üsulla tərtib edib çapa hazırlayır; müxtəlif nəşrləri zəruri izahlar və qeydlərlə təmin edir.

Bütün bu işlərin ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, poetika, kitab nəşri və s. sahələr üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *Mətnşünaslıq, klassik ədəbiyyatın, əlyazma kitabı, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, kitab nəşri*

Giriş

Ədəbiyyatşünaslığın köməkçi hissəsi olan mətnşünaslıq, eyni zamanda ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi qolları ilə sıx bağlı olub, onlar üçün məxəz rolunu oynayır [6, s.132]

Müəllif öz əsəri üzərində işləyəndən sonra mətnin son variantını hazırlayıb, oxucuya bitkin şəkildə təqdim etməklə işini bitirir. Mətnşünas isə son variantla birlikdə mətnin yaradıcılıq prosesində hansı mərhələlər keçdiyini, onun hansı qaralamaları, planları, əlavə və silinmiş yerləri olduğunu da öyrənir. Bəzən mətnşünas hər hansı bir əsəri nəşrə hazırlayarkən həmin əsərin qaralama variantı ilə üzü ağardılmış variantını kontaminasiya yolu ilə birləşdirib, vahid, mükəmməl mətn yaratmış olur.

Qədim abidələrin mətni öyrənilərkən təkcə onların müəllif tərəfindən necə, nə zaman, hansı şəraitdə yaradıldığı deyil, həmçinin sonralar hansı dəyişikliklərə məruz qaldığı da tədqiq edilib müəyyənləşdirilməlidir. Bir çox hallarda mətnşünas qədim abidənin bir neçə əlyazmasının müqayisəsi yolu ilə elmi-tənqidi mətnini tərtib edir. Mətnşünaslıq nəzəriyyəsinə nəzər salsaq görərik ki, bu sahədə Rusiya alimlərinin (S.Reyser, L.Superanskaya, E.Proxorov) gördükləri işlər diqqətəlayiqdir. Mətnşünaslığın elmi-nəzəri və əməli problemlərinin həlli akademik D.Lixaçovun fəaliyyəti və əsərləri ilə bağlıdır. D.Lixaçov digər xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri olduğunu yazır. Belə ki, mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələlərlə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir etmişdir [9, s.6]

Türkiyədə isə dəyərli layihə həyata keçirilmişdir. Belə ki, Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən “Türkiyə yazmaları” adlı sayt hazırlanmışdır. Burada əlyazma kitablar haqqında dəyərli tədqiqatlar yer almış və Türkiyə kitabxanalarında mühafizə olunan əlyazmaların böyük bir qisminin mətni verilmişdir [8, s.19]

Azərbaycan alimləri mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi-kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər [3, s.8]

Mətnşünaslığın tarixini qədim dövr, orta çağlar, XIX əsr -XX əsrin əvvəlləri və nəhayət XX əsrin ortalarından günümüzədək olan mərhələlərə görə şərh etmək olar. Məhz bu bölgülərin ümumi kontekstində Azərbaycan mətnşünaslarından Xətib Təbrizi, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə, Mirzə Kazım bəy, Salman Mümtaz, Əziz Mirəhmədov, Cahangir Qəhrəmanov, Şamil Cəmşidov, Azadə

Musabəyli, Kamandar Şərifli və b. xatırlanmalıdır[5, s.4].

Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında da indiyədək heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamışdır. Prof. K.Şəriflinin “Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı”, “Mətnşünaslıq” və “Mətnşünaslığın nəzəri əsasları” adlı əsərləri işıq üzü gördükdən sonra bu emlin tarixi köklərinə, inkişaf yollarına, metod və prinsiplərinə aydınlıq gətirilmişdir. Prof. A. Musayevanın “Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları” adlı dərsləri vəsaiti də bu baxımdan dəyərlidir. Azərbaycan əlyazma kitabı elmi və tərtibat baxımından rəngarəng olduğu kimi, paleoqrafik xüsusiyyətləri baxımından da çox zəngindir. Əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan kitab və yazı mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından, digər tərəfdən isə klassik Azərbaycan mətnşünaslığının qaynaqlarını işıqlandırmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir[10, s.83]. Mətnşünaslıq tədqiqatları başlıca olaraq paleoqrafiyanın yardımı ilə aparılır. Azərbaycan paleoqrafiyasının bu və ya digər məsələlərini mərhum əlyazmaşünas alim Prof. Məmməd Adilov araşdırmış və onun bu sahədəki tədqiqatları dörd kitabda öz əksini tapmışdır. Bu monoqrafik tədqiqatlarda Azərbaycan yazıları, əlyazma kitabı, yazı materialları, filiqranlar və digər problemlər araşdırılmışdır [2, s.56].

Klassik əsərlər üzərində mətnşünaslıq tədqiqatı

Orta əsrlərin bir çox ədəbi əsərləri dövrümüzə əlyazma şəklində çatmışdır. Əlyazma adətən əsər müəllifinin özü, yaxud həmin əsərin üzünü köçürən xəttat, katib tərəfindən yazılırdı. Köçürülmüş əsər *nüsxə* adlanır. Müəllifin öz xətti ilə yazılmış mətninə *avtoqraf* deyilir. Avtoqrafın bir növü də orta əsrlərdə *müsvəddə* adlanan qaralama nüsxəsidir. Əsərin yazılma tarixini öyrənməkdə bunun da ciddi əhəmiyyəti var [6, s.10]. Əlyazmanın orijinalından köçürülmüş və tamamilə onun mətnini əks etdirən mətn əlyazma surətidir. Mətnin redaksiyası – müəllifə və ya hər hansı başqa şəxsə aid mətnin müəyyən məqsədlə yenidən işlənməsidir. Yenidən işlənmənin məqsədi məzmun, bədii forma və üslubun dolğunlaşdırılması, hansısa faktların əsərdən çıxarılması, dəyişdirilməsi və s. ola bilər[12, s.13].

Bizə gəlib çatmış bütün mətnlərin əsası olan mətn *arxetip* adlanır. Əsərin arxetipinin müəllif mətni olması vacib deyil[5, s.15]. Əlyazma nüsxəsində nəzər alınması vacib olan cəhətləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür: Məlum olan yeganə nüsxə, nadir nüsxə, qədim nüsxə, müəllif xətti (avtoqraf), müəllifin söyləyərək yazdığı nüsxə, müəllifə oxunaraq yoxlanılmış və düzəldilmiş nüsxə (sima qeydi olan), müəllif nüsxəsindən köçürülmüş nüsxə, müəllif nüsxəsi ilə qarşılaşdırılmış nüsxə, müəllifin yaşadığı dövrdə köçürülmüş nüsxə, mövcud nüsxələr içərisində tam olan nüsxə, sənət dəyəri daşıyan nüsxə (miniatürlü və s.).

Əlyazmalar əsasən aşağıdakı *strukturda* tərtibləndirir:

zahriyə - titullar. Burada əsərin adı, müəllifin adı və bəzən əsərin kimə həsr olunması qeyd olunur (vərəqin 1 a üzü);

sərlövə - burada bismillah və ya əsərin adı yazılır (vərəqin 1b üzü);

təməllük qeydi - əsərin kimin mülkiyyətində olduğunu bildirir;

sima qeydi – əsərin müəllifə oxunduğu və müəllif tərəfindən düzəldildiyi haqqında qeyddir;

müqabilə qeydi – müəllif xətti olan nüsxənin digər tam və ya yaxşı olan nüsxə ilə müqayisə olunduğunu bildirən qeyddir;

bismillah;

peyğəmbərə dua və mədhiyyə;

dibaçə;

müqəddimə;

fehris;

əsərin mətni;

xatimə - əsərin sonu;

istinsax qeydi - əlyazmanın köçürülmə tarixi, katibi, köçürülmə yeri qeyd olunur.

M. Adilov Azərbaycan əlyazmalarında əksər hallarda titullar səhifəsinin (1 a) sonradan yazılmaq üçün ağ buraxıldığı, köçürülmə başa çatdıqdan sonra isə titullarda müəllifin və əsərin adının qeyd

olunmadığını, bu səhifələrdə əsas mətnə dəxli olmayan haşiyələrin yazıldığını göstərir [2, s.99]. Kitabın mətninin yazıldığı birinci səhifə (1 b) və ya birinci iki səhifə (1 b – 2 a) xüsusi çərçivəyə salınır, ornamentlərlə bəzədilirdi. Əsərin əsas mətni müəllif kolofonu ilə yekunlaşır, kitabın sonluğu isə adətən katib kolofonu ilə bitirdi.

Struktur vahidlərini və mətnin müəyyən hissələrini ayırmaq üçün xüsusi terminlərdən istifadə olunurdu. Tematik prinsip əsasında qurulmuş mətnləri tematik fəsil və hissələrə (cüz, qism, bab, səhifə) ayırırdılar [11, s.145].

Prof. D.Lixaçov mətnin oxunması zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri adlamaq üçün bir neçə üsul təqdim edir:

ü Birincisi, mYtn_ünas tYdqiq etdiyi Ylyazman l n hYrfl Yrinin qrafik cYdvYlini tYrtib etmYlidir;

ü İkincisi, mYtn_ünas hYr zaman kontekstin kömYyindYn istifady etmYlidir;

ü Üçüncüsü, bu iki üsul çYtin yerlYrin oxunmas l na yard l mç l olursa vY Ylyazman l n hYmin hissYsi pozulmu _sa bu zaman bYrpaç l lara müraciYt olunmal d l r [12, s.20].

Əlyazma mətninin düzgün oxunmasının vacib şərtlərindən biri də abidənin yarandığı dövrün dilini, ədəbiyyatını və tarixi coğrafiyasını dərinlən bilməkdir. Mətnin sadəcə paleoqrafik oxunuşu kifayət deyil, həm də onu mətnşünaslıq baxımından anlamaq vacibdir.

Orta əsr müəlliflərinin bəziləri əsərlərinin yazılma tarixləri haqqında məlumat vermirlər. Hər hansı bir abidə nəşrə hazırlanarkən onun müəllifinin və tarixinin öyrənilməsi mətnşünas qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Prof. Ə.Mirəhmədov Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında duran əsas problemin *atribusiya və ateteza* ilə bağlı olduğunu vurğulayır və bu şəkildə sıralayır:

1. bu və ya başqa klassikin külliyyatına daxil edilmiş əsərlərin həqiqətən ona aid olduğunu dəlillərlə əsaslandırmaq;

2. həmin klassikin kitabını lüzumsuz “əlavələr”dən, həm başqa müəlliflərin əsərlərindən, həm də ayrı-ayrı “əlavə” parçalardan, beytlərdən təmizləmək;

3. əvvəllər yaddan çıxıb kənarda qalan, avtoqrafı əldə edilməyən yaxud səhv olaraq başqasına istinad verilən əsəri müəllifinə qaytarmaq [6, s.12].

Əgər əsərin əlyazma nüsxələrində onun köçürülmə tarixi ilə bağlı heç bir məlumat verilmirsə, bu zaman mətnşünas həmin tarixlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əlyazmaların paleoqrafik məlumatlarına (kağızına, xəttinə, filiqranlarına, bədii tərtibatına və s.) müraciət etməli olur. Prof. K.Şərifli mətnin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaları, onun ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrinin tarixini müəyyənləşdirmədən həyata keçirməyin mümkünsüz olduğunu qeyd edir. Hər şeydən öncə mətnin nüsxələrinin xronoloji ardıcılığı müəyyən edilməli, yalnız bundan sonra həmin ardıcılıq əsasında mətnin tarixi araşdırılmalıdır [10, s.236].

Orta əsr mətnləri üzərində aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxan ən ciddi çətinliklərdən biri də əsərin və müəllifin adlarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Abidələrin mətnləri yüzilliklər boyu kitabçılar və filoloqlar tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürüldükcə onlara başqa adlar verilmiş, başlanğıc və sonluqlarında müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Mətnlər üzərində aparılan tekstoloji araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bir sıra hallarda bir abidə iki əsər kimi və ya əksinə, iki əsər bir abidə kimi verilmişdir [10, s.219].

Katib və xəttatlar orta əsr mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhriflər nəticəsində ayrı-ayrı klassik abidələrin bir-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyalarının əmələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin abidələrin, müasir tədqiqatçı alimlər tərəfindən mətnlərinin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpa olunması yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həlledilməz problemlər yaratmışlar. Prof. K.Şərifli çoxsaylı əlyazmalar üzərində apardığı tədqiqatlar əsasında orta yüzilliklərin katib və xəttatlarının köçürdükləri abidələrin mətnlərində yol verdikləri təhrifləri ilk dəfə olaraq 21 maddədə qruplaşdırmışdır [10, s.157].

• *köçürdüyü abidənin dilini, imla qanunlarını zəif bilən, yaxud bilməyən katib və xəttatların yol verdikləri təhriflər;*

• *dil tarixini və arxaizmləri yaxşı bilməmələri üzündən müəllifin dilini müasirləşdirmələri;*

• *Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin Türkiyədə, Orta Asiyada və başqa ölkələrdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrinə müəllifin dilinin yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılması;*

- *klassiklərin öz dövrlərinə xas olan yazı və imla qaydalarını dəyişdirərək, katiblərin köçürdükləri dövrlərin yazı qaydalarına uyğunlaşdırılması;*
- *katib və xəttatlar mənsub olduqları fəlsəfi və ədəbi cərəyanların, dini təriqətlərin mənafeyini, eləcə də ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutaraq, onların mətnlərinə daxil etdikləri təhriflər;*
- *milli düşüncələrə və siyasi məqsədlərə əsaslanaraq, klasik abidələrdə əlavələrə və dəyişmələrə yol verməklə yaranmış təhriflər;*
- *saray intriqaları ilə bağlı klassiklərin əsərlərinə daxil edilmiş qərəzli təhriflər;*
- *məşhur klassikləri hökmdarların yanında nüfuzdan salmaq məqsədilə onların adından hökmdara qarşı yazılmış həcvlər;*
- *yer, xalq və insan adlarının katib və xəttatlar tərəfindən düzgün oxunmaması, yaxud məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi və s.*

Mətnşünaslar klassik abidələri bir və ya bir neçə nüsxə əsasında tədqiq edirlər.

Mətnin bir əlyazma əsasında tədqiqi;

Mətnin çoxlu əlyazmalar əsasında tədqiqi;

Əsas mətnin seçilməsi;

Nümunəvi (kanonik) mətnin müəyyənləşdirilməsi [10, s.222].

K.Şərifli tənqidi mətn üçün əsas mətnin seçilməsində aşağıdakı amillərin əsas götürüldüyünü yazır:

- *Nüsxənin qədimliyi;*
- *Mətnə zahiri nöqsanların olmaması;*
- *Mətnin kamilliyi;*
- *Dilin və stilin düzgünlüyü [10, s.230].*

Klassik ədəbiyyatın nəşr tipləri

Klassik ədəbiyyatın nəşr tiplərini bu şəkildə sistemləşdirmək mümkündür:

Elmi-tənqidi mətnlər; Faksimile nəşrlər; Diplomatik nəşrlər; Bir nüsxə əsasında nəşrlər; Elmi (monoqrafik) nəşrlər; Kütləvi nəşrlər; Klassik ədəbiyyatın tərcüməsi; Uşaqlar üçün işlənmiş nəşrlər; Klassik ədəbiyyatın təkrar nəşri.

Elmi-tənqidi mətnlər. Hər hansı bir əsərin əldə olan əlyazma və çap nüsxələri əsasında hazırlanmış mətni *elmi-tənqidi mətn* adlanır. Elmi-tənqidi mətnlər tərtib edilərkən müəllifin yaşadığı dövrə yaxın, ən qədim əlyazma əsas mətn kimi götürülür.

Elmi-tənqidi mətnin hazırlanması ilə hər hansı bir əsərin müəllif iradəsinə uyğun nüsxəsi meydana çıxır. Beləliklə, əsərin kütləvi nəşrləri üçün əsas götürüləcək mətni yaranmış olur. Elmi-tənqidi mətn hazırlanan zaman əsas götürülmüş mətndəki təhriflər üzə çıxarılmalı və islah edilməlidir.

Mərhum mətnşünas alim Prof. T. Məhərrəmovun fikrincə, tənqidi mətn tərtibi zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

- ən qədim və mükəmməl nüsxələrdən istifadə etmək;
- tənqidi mətnlərin əvvəlində müqəddimə yazmaq və əsəri tərtib edən zaman istifadə olunan hər bir nüsxənin yığcam halda təsvirini vermək. Orada əsərin tərtib üsulunu, mətnin tərtibində cəlb olunan əlyazmaların üzünün köçürülməsi tarixini, xəttini, katibini və s. xüsusiyyətlərini göstərmək;
- əsərin müqəddiməsini, onun tərtibi zamanı istifadə olunan nüsxələrin təsvirini, mətnlərə yazılan izahatı, şərh və başqa qeydləri əsərin yazıldığı dildə vermək;
- əsərin tənqidi mətnini ancaq onun ayrı-ayrı nüsxələrindəki mətnlərdən çıxış edərək tərtib etmək;
- nüsxələrdə mövcud olan əsas fərqlərin hamısını göstərmək;
- istifadə olunan bütün nüsxələrə tənqidi yanaşmaq [7, s.54].

Akademik Ə.Əlizadə tənqidi mətn tərtibində nüsxə seçimindən bəhs edərkən yazır: “Bizim tənqidi mətn tərtibindəki prinsipimiz əsas etibarilə ondan ibarət olmuşdur ki, avtoqraf nüsxələr əldə olmadıqda, müəllifin yaşadığı dövrə yaxın zamanda üzü köçürülən əlyazmaları əsas götürülmüşdür” [3, s.14].

Nüsxə fərqləri. Avtoqrafları dövrümüzə gəlib çatmamış hər hansı bir abidə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalar əsasında akademik nəşrə hazırlanarkən, həmin abidənin əlyazma nüsxələri arasında olan fərqli cəhətləri, yəni nüsxə fərqləri də nəşr olunur. Nüsxə fərqlərinin verilməsi istər

gələcəkdə əsər üzərində aparılacaq tədqiqat işləri, istər əsas mətnin nə dərəcədə düzgün seçildiyini əsaslandırmaq və istərsə də mətnşünas alimin elmi-tənqidi mətnin tərtibində hansı prinsiplərə əsaslandığını müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm elmi amillərdəndir [10, s.35].

Bu və ya digər nüsxələrdə mətn fərqlərinin qeydə alınması və tənqidi mətnə başqa izahatların qeyd edilməsi mütləq yazılan dildə həyata keçirilməlidir [7, s.31].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nüsxə fərqləri elmi nəşrlərdə verilir. Mətnin tarixinə heç bir yenilik gətirməyən əlyazmalar nüsxə fərqlərinə cəlb olunmur. Heç də həmişə bütün nüsxə fərqlərini göstərmək lazım gəlmir. Orfoqrafik, qrafik və mexaniki xətalara nüsxə fərqləri göstərməyə o qədər də ehtiyac yoxdur. Orta əsrlərdə ərəb qrafikası ilə qələmə alınmış, yaxud köçürülmüş mətnlərdə katib və xəttatların diqqətsizliyi ucundan nöqtələrin düşməsi nəticəsində sözlər təhrif edilmiş olur. Mətnə bu qəbildən olan təhriflərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və katib xətası olduğu şübhə doğurmazsa bu zaman onlara nüsxə fərqləri göstərməyə ehtiyac qalmır.

Mətnşünas nüsxə fərqlərinin göstərilməsində müəyyən sistemə əsaslanmalı və həmin sistemi elmi-tənqidi mətnə yazdığı ön sözdə şərh etməlidir [10, s.287].

Akademik Ə.Əlizadə nüsxə fərqlərinin önəmini belə izah edir: “Nüsxələrdə olan fərqləri qeyd etməyin əhəmiyyəti ondadır ki, oxucu, yaxud tədqiqatçı əsərin tərtibçi tərəfindən hazırlanan mətnlə razılaşmadığı halda, istədiyi variantı götürə bilsin. Bunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oxucular istifadə olunmuş əlyazmalar haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərlər” [3, s.56].

Nüsxə fərqləri hər səhifənin sonunda və ümumi mətnin sonunda verilə bilər. Əgər nüsxə fərqləri azdırsa, bunları nəşrin əvvəlindəki mətnşünaslıqla bağlı ön sözdə və ya girişdə vermək olar. Nüsxə fərqi bir sözə aid olduqda, sıra sayı məhz həmin sözün üzərində qoyulur. Nüsxə fərqi yanaşı yazılmış bir neçə sözə aid olduqda birinci sözün əvvəlində və sonuncu sözün sonunda işarələr qoyulur. Bu iki işarə arasındakı mətnin nüsxələrin hər birində necə yazılması isə aşağıda göstərilir. Söz, sözlər, parçalar olmadıqda (-), əlavələr olduqda (+) işarələri ilə göstərilir. Digər mürəkkəblilər isə imkan daxilində sözlərlə şərh edilir [5, s.78].

Faksimile (lat. fac simile – dəqiq bənzərini düzəlt) nəşrlər qrafik orijinalın (əlyazma, sənəd və s.) fotoqrafiya, yaxud çap üsulu ilə çıxarılan dəqiq surətidir [1, s.505]. Klassik abidələrin faksimile nəşri tədqiqat hissəsi, mətn və məlumat aparatı ilə birlikdə müşayiət olunur. Əlyazmanın sadəcə faksimilesinin nəşri qəbul edilməzdir.

Faksimile nəşrə geniş ön sözün yazılması, araşdırma hissəsi, əlyazmanın müasir əlifbaya çevrilməsi və ya tərcüməsi, əsər, yer və şəxs adlarının göstəricisinin verilməsi vacibdir. Abidələrin faksimile nəşri aşağıdakı hallarda həyata keçirilir [10, s.276].

1. Əgər hər-hansı bir abidənin avtoqraf nüsxəsi əldə edilərsə, bu zaman həmin nüsxə haqqında elm aləminə və geniş oxucu kütləsinə məlumat vermək və həmin abidənin mətnini müəllif iradəsinə uyğun şəkildə hazırlamaq məqsədilə abidə bir nüsxə əsasında nəşr edilə bilər.

2. Avtoqrafları zəmanəmizə qədər gəlib çatmamış klassik saqlığında, yaxud ölümündən az sonra üzü köçürülmüş hər hansı bir əsərinin əlyazması əldə edilərsə, bu zaman onun faksimilesini nəşr etdirmək olar.

3. Klassik abidələrin bir nüsxə əsasında nəşr edilməsinin başlıca məqsədi dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi zərurətindən meydana gələ bilər.

4. Ayrı-ayrı tarixi sənədlərin tərcüməsi ilə birlikdə onların faksimilesi də nəşr edilir. Belə nəşrlər tarixi sənədlərin tədqiqatçı tərəfindən düzgün oxunub-oxunmaması, müxtəlif xarakterli istilahlardan tərcüməsinin nə dərəcədə düzgün verildiyini yoxlamaq məqsədilə həyata keçirilir.

Diplomatik nəşrlər faksimile nəşrdən fərqli olaraq əlyazmanın fotosurəti deyil, mətnin müxtəlif vasitələrlə (kompüter və s.) yığılmış formasını əhatə edir. Diplomatik nəşrlərin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatlara söykənərək hazırlanmış düzgün mətn hazır material olaraq gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına verilir [10, s.297]. K.Şərifli diplomatik nəşrlər üçün hazırlanmış aparatın faksimile nəşri ilə müqayisədə daha mürəkkəb olduğunu yazır. Belə ki, mətnşünas nəşrə yazdığı müqəddimədə nəşr üçün əsəri hansı prinsipə əsasən seçdiyini, onun mətni üzərində apardığı araşdırmalarda hansı üsullara söykəndiyini işıqlandırmalıdır. Sonda abidənin müfəssəl tekstoloji təsviri verilməlidir.

Akademik nəşr klassik mətnlərin elmi-tənqidi yolla hazırlanan nəşrinin ali formasıdır. Akademik nəşr yazıçının bütün yaradıcılıq irsini tam əhatə edir, onun əsərlərinin əsl müəllif mətnindən ibarət olur. Bu nəşrdə yazıçı mətninin öyrənilməsinin müasir vəziyyətini əks etdirən və həmin nəşri hazırlamış mətnşünasların işini səciyyələndirən müqəddimə, çoxcəhətli, dərin elmi izahlar, şərhlər, qeydlər, göstəricilər və s. verilir [6, s.13].

Prof. İ.Vəliyev də akademik nəşrin klassik yazıçıların bütün əsərlərini əhatə etdiyini, elmi nəşrdə isə bütün əsərlər, yaxud müəyyən bir əsərin bütöv izahlarla, əlyazmanın faksimilesi ilə birlikdə nüsxə fərqləri və b. birgə buraxıldığını yazır. Kütləvi nəşrlərdə isə bu qədər bilgiler verilmir. Geniş oxucu kütləsinin tələbatı və imkanları nəzərə alınır, mətnlə yanaşı, çətin sözlərin lüğəti də kitaba salınır [9, s.245].

Şərti mətnşünaslıq işarələri. Prof. D.Lixaçov mətnşünaslıq işarələrini aşağıdakı şəkildə sistemləşdirərək təqdim etmişdir [12, s.78].

Tərtibçi və ya nəşirin mətnə əlavə etdiyi hər hansı bir hissə, mətndəki redaktə qeydləri, konyektura düzəlişləri, nüsxə fərqlərinin hərflərlə səhifə altında əksi, sətiraltı qeydlərdə redaktor mülahizələri və s. *kursivlə* yazılır.

Əlyazmada qırmızı rənglə yazılmış hərf, söz və sətirlər nəşrdə *yarıyağlı şrifllərlə* verilməlidir;

< > - bucaqlı və ya əyilmiş mötərizələr təxmin olunan mətnlərdə istifadə edilir. Bərpa olunmuş mətn və konyekturalar üçün həmçinin kursivdən istifadə olunur;

< ... > - bucaqlı mötərizə içərisində üç nöqtə mətndə ötürmələrin olduğunu bildirir;

[] – kvadrat mötərizələr əlyazmada üzərindən xətt çəkilmiş mətni göstərmək üçündür;

[]* - üzərində ulduz işarəsi olan kvadrat mötərizə üzərindən xətt çəkilmiş və ya təxmin olunan oxunun bərpasını göstərən işarədir;

| - şaquli xətt sətirdən – sətirə keçməni göstərmək üçün istifadə edilir;

|| - iki şaquli xətt səhifədən – səhifəyə keçməni göstərmək üçün istifadə olunur. Haşiyədə və ya iki şaquli xətdən sonra adi mötərizədə mətnin davam etdiyi səhifə göstərilir.

K.Şərifov müasir Azərbaycan mətnşünaslığında “Şərti mətnşünaslıq işarələri” anlayışının mövcud olmadığını və tədqiqatçıların tədqiq edilən mətnin əlyazma nüsxələrini və nüsxə fərqlərini göstərən şərti işarələri sadəcə olaraq ixtisarlar adlandırdıqlarını qeyd edir [10, s.288].

Klassik ədəbiyyatın soraq-məlumat aparatı

Elmi-tənqidi mətnlərin soraq məlumat aparatını bu şəkildə sistemləşdirmək mümkündür:

arxeoqrafik giriş;

mətnşünaslıq tədqiqatı və mətnin çatdırılması qaydaları;

Şərhlər;

qeyd;

göstəricilər (şəxs adları, coğrafi adlar, terminlər və s.);

lüğət;

biblioqrafiya və s.

Bəzən kütləvi nəşrlər ümumi məqalələrlə, yazıçıya aid biblioqrafik öçerklərlə, publisistik girişlərlə və s. bu tipli materiallarla müşayiət olunmaqdadır ki, bunların da birbaşa mətnlərin nəşrinə aidiyyəti yoxdur.

Arxeoqrafik giriş - burada əsərin müəllifinin qısaca həyatı, yaradıcılığı və əsəri haqqında məlumat verilir, əsərin tədqiq tarixinə nəzər salınır. Tədqiqata cəlb olunmuş əsərin əlyazmasının elmi paleoqrafik təsviri yer alır. Bundan əlavə, birinci nəşr haqqında məlumat verilir.

Mətnşünaslıq tədqiqatı

Mətnin təqdim qaydası - D.Lixaçov mətnin təqdim qaydasının hər bir nəşrdə verilməsinin vacib olduğunu qeyd edir [12, s.95]. Mətn yığcam, aydın və məlumat almaq üçün əlverişli, rahat olmalıdır. Ayrıca əsərlərin nəşrində onların arxeoqrafik girişlə birləşdirilməsinə üstünlük verilir. Hər əsər üçün ayrıca arxeoqrafik girişlərin nəşr edildiyi külliyyatların nəşrlərində isə mətnin təqdimi üçün qaydalar məlumat almaq üçün əlverişli və bütün nəşr üçün vahid olmalıdır [5, s.94].

1. “Divan”ın hər bir nüsxəsinin orijinalının hazırda saxlanıldığı yerə müvafiq olaraq Tiflis nüsxəsi T, London nüsxəsi L, İstanbul nüsxəsi Y hərfləri ilə şərti işarələnmişdir.

2. Nüsxələr arasındakı fərqləri göstərən izahat aparatı hər bir şeirin altında "Divan"ın yazıldığı dildə (Azərbaycan dilində) və qrafikada (əski qrafikada) verilmişdir.

3. Əgər müəyyən şeir hansı nüsxədə yoxdursa, həmin şeirin ilk misrası üzərində * (ulduz) işarəsi qoyulmuş, çıxarışda şeirin hansı nüsxədə olmaması qeyd olunmuşdur.

4. Əgər müəyyən beyt, misra, ifadə və ya söz hansı nüsxədəsə yoxdursa və ya başqa cür yazılmışdırsa, həmin beytin, misranın, ifadə və ya sözün üzərində əski yazıya müvafiq ərəb rəqəmləri qoyulmuş, çıxarışda münasib izahat verilmişdir.

5. Əgər şeirin ilk beyti hər hansı nüsxədə yoxdursa və ilk misra və ya beyt ayrı-ayrı nüsxələrdə fərqlənirsə, birinci beytin sonunda * (ulduz) işarəsi, misranın əvvəlində isə nüsxə fərqlərini göstərmək üçün müvafiq rəqəm qoyulmuşdur, sonrakı beyt və misralarda da buna analogiya qorunmuşdur.

6. Hər bir şeirin əvvəlində onun təfiləsinin göstərilməsinə cəhd edilmiş və bəzən qaranlıq məqamların tekstoloji konyekturasında həmin təfilələrə əsaslanılmışdır.

7. Bir neçə oxunmamış söz, ifadə və misranın yerində nöqtələr düzülmüşdür.

Şərhlər. İerhlər tekstoloji, dilçilik, tarixi-ədəbi, real (biblioqrafik, tarixi və s.) ola bilər. İstifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif tipli şərhlərin birləşdirilməsi də mümkün sayılır. İerhin tipinin seçilməsi ilk növbədə əsərin səciyyəsinə, nəşrin məqsədindən asılıdır. Şərhlərin nisbətən mürəkkəb tipi – mətnşünaslıq baxımından olanlardır. Əgər mətnin tarixi nisbətən sadədirsə, bu zaman onu tekstoloji şərhlərlə birləşdirə bilərik. Ümumiyyətlə, şərhlərin, arxeoqrafik girişi və tekstoloji tədqiqatla birləşdirilməsi və ya ayrılması materialın xarakterindən, nəşr tipləri və nəşrin səliqəsindən asılıdır. Bundan başqa mətnşünaslıq şərhləri qədim abidələrin nəşrlərində adətən səhifələrin aşağısındakı nüsxə fərqləri bölümündə verilə bilər.

Qədim və orta çağ müəlliflərinin külliyyatlarında bütün bu müşayiətedici material tipləri vahid mətnşünaslıq şərhində birləşdirilir və aşağıdakı bölmələrə ayrılır:

Ø Bütün əlyazma və nəşr nüsxələrinin siyahısı və onların səciyyəsi;

Ø Əsərin mətninin tarixi;

Ø Əsasa qoyulmuş mətn və onun seçilməsinin əsaslandırılması;

Ø Nüsxə fərqləri, təshihlər və düzəlişlərin göstəriciləri.

Tarixi-ədəbi şərh giriş məqaləsini təkrar və ya əvəz etməməlidir. Şərh konkret və oxucuya əsərin ideya-bədii tərəflərini başa düşməyə yardımçı olmalı, köməklik göstərməlidir.

Tədqiqat şərhlərinin tərtibi asan iş deyil və yalnız mütəxəssisə həvalə oluna bilər. Yaxşı tədqiqat şərhli ifadəcə aydın, istifadə üçün rahat, əlverişli olmalıdır. İerhin ayrı – ayrı məqalələri zahirən vahid vəhdətlə qurulmalıdır. İerhlərə ümumi ensiklopedik lüğətlər, dilçilik lüğətləri və sorğu kitablarında asan tapılan məlumatlar salınmamalıdır. İerhlərdə təkrarlar olmamalıdır. Əgər mətnin tez-tez təkrar olunan yerləri şərh edilirsə, şərhlər əlifba sırası ilə düzüləcəkdir.

Şərhlərin ən böyük çatışmazlığı

– şərh olunan yerin düzgün seçilməməsidir. Əksərən asanlıqla bərpa oluna bilən yerlər də şərh edilir. Lakin mətnin şərhçisinin izah etməyə gücü yetməyən yerlərinin üzərindən sükutla keçilir. Əgər mətnin hər hansı bir yeri izaha gəlmirsə, bu haqda şərhə açıqca bildirilməlidir.

Elmi nəşrə yazılmış şərhlər tədqiqi səciyyə daşmalıdır. Az-çox məlum əlamətlərin, xüsusiyyətlərin şərhinə və təqdiminə yalnız elmi-kütləvi nəşrlərdə yol verilə bilər.

İerh materialları əksərən abidənin mətninin ardıcılığı ilə yerləşdirilir. İerh olunan yerləri nəşrlərin səhifə və sətirlərini göstərməklə ayrıca başlıq altında vermək daha əlverişlidir [5, s.92].

Göstəricilər. Göstəricilər sözügedən mətnin başa düşülməsi üçün zəruri olan şəkildə tərtib edilir. Çoxcildlik külliyyatlarda nəşrdə yerləşdirilmiş əsərlərin göstəricisi mütləq olmalıdır. Bunlar əsərlərin əlifba sırası ilə və xronoloji ardıcılıqla ola bilər. Əsərlər külliyyatında surətlərin adlar göstəricisi də mühüm sayılır.

Söz göstəriciləri. Qədim abidələrin nəşrlərinə dilçilik baxımından müvafiq maraqlı sözlər əlavə edilir. Söz göstəriciləri bəzən abidələrdə rast gəlinən qrammatik formalar haqqında məlumatlarla da zənginləşir.

Çətin anlaşılan, məhəlli söz və ifadələrin lüğətləri adətən qədim əlyazmaların, folklor abidələrinin və s. nəşrlərində yerləşdirilir. Türkdilli qədim və orta çağ abidələrinin elmi nəşrlərinə ənənəvi olaraq

qədim türk lüğətlərinin əlavəsi məqsədə uyğundur.

Bibliografiyalar məzmununa görə fərqli olur. Onlar bütün geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutula bilər. Belə ki, dolğun bibliografiyalarda abidə ilə bağlı istifadə olunmuş bütün nəşrlər, ədəbi göstəricilər, mənbələr əksini tapır.

Nəşrin iştirakçılarının adlarının qeyd edilməsi olduqca vacibdir. Hər hansı mətn nəşrində müəllifdən sonra ən vacib iştirakçı şübhəsiz ki, mətni nəşrə hazırlayan və mətnin tarixini tədqiq edən mətnşünasdır. Mətni nəşrə hazırlayanların adı kitabın titullarının arxasında verilir (Əlavə 11-14). Ancaq Türkiyədə və İranda nəşr edilmiş elmi-tənqidi mətnləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman gördük ki, mətni nəşrə hazırlayan müəllifin adı kitabın cildində, əsərin adından sonra verilir (məsələn, Əhdi Bağdadi. Gülşənişüəra. Hazırlayan Süleyman Solmaz).

Ön sözdə əlyazmaların saxlandığı yerlər haqqında məlumat verən, xətti müəyyənləşdirən, köçürülmə zamanını, bu və ya digər faktiki əlamətlərin üzə çıxarılmasına kömək edən və b. məsləhətçiləri göstərmək zəruridir

ƏDƏBİYYAT

1. ASE, 1986, c. IX, s. 505.
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. - Bakı: 2010, s. 200.
3. Əlizadə Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafı tarixindən // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1970, N 2, s. 14.
4. Kərimov P. Əlican Qövsü Təbrizi "Divan"ının tekstoloji tədqiqi. - Bakı: 2006, s. 102-103.
5. Musayeva A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları. - Bakı: 2007, s. 4.
6. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. - Bakı: 1979, s. 11-12.
7. Məhərrəmov T. Tənqidi mətn tərtibində vahid üsul yaradılması // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1974, N 2, s. 31.
8. Ünver N., Kaya D. Yazma kitablar.
9. Vəliyev İ. İnsan həyatda və sənətdə. - Bakı: 1998, s. 245.
10. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. - Bakı: 2011, 346 səh
11. Халидов А. Арабские рукописи и Арабская рукописная традиция. - Москва: 1985, с. 275.
12. Лихачев Д. Текстология (краткий очерк). - Москва: 1964, с. 13.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi*
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Eylazov Fəxrəddin

PREPARATION OF CLASSICAL WORKS FOR PUBLICATION AND TEXTUAL WORKS

Publishing classical literature is a complex process, a job that requires deep hard work and specific knowledge and experience. Compared to the publication of contemporary works, difficulties arise in the preparation of the literary heritage of the classics for printing, which are either very difficult or impossible to overcome. Summarizing the experiences gained in the field of publishing classical heritage, it is necessary to prepare new editions of our classical poets and writers according to the most profitable principles in this field.

The Azerbaijani handwritten book is secular, the information it conveys to us is vital, real, dozens, perhaps hundreds, of its authors have played an invaluable role in the enrichment and spread of science and culture, not only in Azerbaijan, not only in the Muslim world, but in the whole world. From this point of view, there is no equal in the world of the Eastern, including the Azerbaijani handwritten book.

A textologist studies and studies the history of the creation of any work and whether their text is

correct or not, compiles these texts using a scientific-critical method and prepares them for printing, provides various publications with the necessary explanations and notes.

All these works include literary studies, linguistics, poetics, book publishing, etc. is of great importance for fields.

Keywords: *Textual studies, classical literature, manuscript book, literary studies, linguistics, book publishing*

Фахраддин Эйлазов

ПОДГОТОВКА КЛАССИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ К ПУБЛИКАЦИИ И ТЕКСТУАЛЬНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Издание классической литературы – сложный процесс, работа, требующая глубокого кропотливого труда, особых знаний и опыта. По сравнению с изданием современных произведений при подготовке литературного наследия классиков к печати возникают трудности, преодолеть которые либо очень трудно, либо невозможно. Обобщая накопленный опыт в области публикации классического наследия, необходимо подготовить новые издания наших поэтов и писателей-классиков по наиболее выгодным в этой области принципам.

Азербайджанская рукописная книга светская, информация, которую она доносит до нас, жизненная, реальная, десятки, а может быть, и сотни ее авторов сыграли неоценимую роль в обогащении и распространении науки и культуры не только в Азербайджане, не только в мире. Мусульманский мир, да и во всем мире. С этой точки зрения нет равных в мире восточной, в том числе и азербайджанской рукописной книге.

Текстолог изучает и изучает историю создания любого произведения и правильность или неправильность его текста, научно-критическим методом компилирует эти тексты и подготавливает их к печати, снабжает различные издания необходимыми пояснениями и примечаниями.

Все эти работы включают литературоведение, языкознание, поэтику, книгоиздание и т. д. имеет большое значение для полей.

Ключевые слова: *Текстология, классическая литература, рукописная книга, литературоведение, лингвистика, книгоиздание.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 18.10.2024

Son daxilolma tarixi: 20.11.2024